

ΕΥΝΟΥΧΟΣ Ο ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΗΝΟΣ

Ἡ αἰνιγματική φυσιογνωμία ἑνὸς πρωτοψάλτη, ποὺ φέρει τὸ προσωνύμιο Φιλανθρωπηνὸς καὶ μαρτυρεῖται ὡς *Εὐνούχος*, ἀπαντᾷ σποραδικὰ σὲ διάφορα χειρόγραφα Μαθηματάρια, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 14^ο ὡς τὸν 16^ο αἰῶνα. Μνεία του ἐντοπίζεται, μάλιστα, καὶ σὲ μεταγενέστερο κατάλογο [«...ὅσων διδασκάλων μελωδῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνέδειξεν ὁ χρόνος...»] τοῦ Κυρίλλου ἐπισκόπου Τήνου τοῦ Μαρμαρηνοῦ [«...καταστρωθέντα ἐπὶ Ἰωάννου Πρωτοψάλτου...» (δηλαδὴ κατὰ τὴν περίοδο 1734/36-1770)] ποὺ παραθέτει ὁ Χρυσάνθος στὸ αὐτόγραφο Θεωρητικὸ του [πρβλ. Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμῆ, «Αὐτόγραφο (1816) τοῦ “Μεγάλου Θεωρητικοῦ” τοῦ Χρυσάνθου», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 11 (1974), σσ. 321-322· βλ. καὶ Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων. Τὸ ἀνέκδοτο αὐτόγραφο τοῦ 1816 – Τὸ ἔντυπο τοῦ 1832, κριτικὴ ἔκδοση ὑπὸ Γεωργίου Ν. Κωνσταντίνου, [Βατοπαιδινὴ Μουσικὴ Βίβλος – Μουσικολογικὰ Μελετήματα 1], (Αθήνα) 2007, σσ. 100-123] καὶ ἐκδίδεται στὴ συνέχεια καὶ στὸ σχετικὸ ἔντυπο βιβλίον του [βλ. Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, συνταχθὲν μὲν παρὰ Χρυσάνθου Ἀρχιεπισκόπου Διρραχίου τοῦ ἐκ Μαδύτων, ἐκδοθὲν δὲ ὑπὸ Παναγιώτου Γ. Πελοπίδου Πελοποννησίου, διὰ φιλοτίμου συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν, ἐν Τεργέστη [...] 1832, σσ. XXXIII-XLIII]· πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο – μᾶλλον- κατάλογο "τῶν ὅσων κατὰ διαφόρους καιροὺς ἤκμασαν ἐν τῇ μουσικῇ τῇ ἐκκλησιαστικῇ", ποὺ καταχωρίζεται καὶ στὸν (αὐτόγραφο τοῦ ἀρχidiaκόνου Νικηφόρου Καντουνιάρη τοῦ Χίου) κώδικα Ξηροποτάμου 318 (ἀρχὲς 19^{ου} αἰῶνα), φ. 140^ρ κ.έ., στὸν οἰκεῖο τόπο τοῦ ὁποῖου μνημονεύεται, ἐπίσης, ὁ ἐν λόγῳ μουσικὸς [: *Εὐνούχος Πρωτοψάλτης* τοῦ *Φιλανθρωπίνου*]. Ἡ φυσιογνωμία του εἶναι αἰνιγματική, διότι πέρα τοῦ ὀφφικίου του [: *πρωτοψάλτης*] ἀγνοοῦμε τὸ πραγματικὸ του ὄνομα· μαρτυρεῖται ἀπλῶς ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ *Εὐνούχου*, γεγονὸς ποὺ τὸν κατατάσσει στὴν ιδιαίτερα γνωστὴ -κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο- χορεία τῶν εὐνούχων, ποὺ ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐνασχολήσεών τους δραστηριοποιοῦντο εὐδόκιμα καὶ στὴ μουσική, ὅπως εἶναι πλέον ἐξακριβωμένο [βλ. σχετικὰ Neil Moran, "Byzantine castrati", *Plain song and Medieval Music* 11,2 (2002), pp. 99-112· πρβλ. καὶ Εὐαγγελίας Σπυράκου, «Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ στὸ 20^ο διεθνὲς συνέδριο βυζαντινῶν σπουδῶν: Παρίσι 2001», *Παρνασσὸς* 44 (2002), σσ. 506-507]. Ἡ ἐπιπρόσθετη μνεία τοῦ προσωνυμίου *Φιλανθρωπηνός*, μὲ τὸ ὁποῖο περιγράφεται πάντοτε σ' ὅλες τὶς ὡς τώρα ἐντοπισθεῖσες πηγές, ἀντὶ νὰ διευκολύνει τὰ πράγματα, μᾶλλον ἐγείρει ἓνα ἐπιπλέον ἐρώτημα: ἐννοεῖται ἐδῶ ὅτι ὁ ἐν λόγῳ *Εὐνούχος* πρωτοψάλτης ἦταν γόνος τῆς οἰκογένειας τῶν *Φιλανθρωπηνῶν*, μιᾶς πολὺ γνωστῆς δυναστείας τῆς βυζαντινῆς περιόδου [βλ. Αθηναγόρα, μητροπολίτου Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ οἴκου τῶν Φιλανθρωπηνῶν», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, νέα σειρὰ, τόμος πρῶτος, τεῦχος Δ', ἐν Αθήναις 1929, σσ. 61-74 (πρβλ. καὶ σχετικὴ βιβλιοκρισίᾳ τοῦ V. Laurent στὸ περιοδικὸ *Echos d' Orient* XXIX (1930), pp. 495-497).

πρβλ. καὶ *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμος Θ', (Ἀθῆναι 1980), σσ. 218, 242, 285, 290], ἢ ὅτι ἦταν μέλος (καὶ μάλιστα πρωτοψάλτης) τῆς μοναχικῆς συνοδείας κάποιας ὁμώνυμης μονῆς; Πρὸς τὸ παρόν, καμία ἀπὸ τὶς δύο παραπάνω ἐκδοχὲς δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ...

Ὁ Εὐνούχος πρωτοψάλτης ὁ Φιλανθρωπηνὸς εἶναι γνωστὸς ὡς μελοποιὸς ἑνὸς μαθήματος, ἀρμόδιου γιὰ τὴν ἐορτὴ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως. Αὐτὴ εἶναι ἡ σύνθεσή του ποὺ (ἀπὸ τὸν 14^ο ὡς τὸν 16^ο αἰῶνα) ἀνθολογεῖται σποραδικὰ σὲ διάφορα Μαθηματάρια [βλ. ἐνδεικτικά: EBE 2500 (Μαθηματάριο, μέσα 14^{ου} αἰ.), φφ. 100^v-103^r (: Ἐτερον, ἐξ αὐτῶν· ποίημα τοῦ Εὐνούχου καὶ πρωτοψάλτου τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ· [ἤχος] γ' Νῦν προφητικὴ πρόρρησις [βλ. καὶ **EIKONA 1**]). EBE 2411 (Μαθηματάριο, β' μισὸ 14^{ου}-ἀρχὲς 15^{ου} αἰ.), φφ. 116^v-119^v (: Εἰς τὴν αὐτὴν ἐορτήν, ποίημα τοῦ Εὐνούχου καὶ πρωτοψάλτου τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ· [ἤχος] γ' Νῦν προφητικὴ πρόρρησις). EBE 885 (Μαθηματάριο, 15^{ου} αἰ.), φφ. 61^r-66^r, 401^r-402^r (: Τῷ αὐτῷ μηνί, κε' ἡ Γέννησις τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ποίημα τοῦ Εὐνούχου καὶ πρωτοψάλτου τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ· [ἤχος] γ' [μέσος] Νῦν προφητικὴ πρόρρησις). Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρωσίας 126 (Παπαδική-Μαθηματάριο, β' μισὸ 15^{ου} αἰ.), φφ. 239^v-241^r. Παντελεήμονος 938 (Μαθηματάριο, τέλη 15^{ου}-ἀρχὲς 16^{ου} αἰ., χφ. Ἀλεξίου ἱερέως τοῦ Βουλευτοῦ), μεταξὺ φφ. 125^v-129^v]. Κατὰ εὐτυχὴ συγκυρία, τὸ μέλος ἔχει ἐξηγηθεῖ καὶ στὴ νέα μέθοδο ἀναλυτικῆς σημειογραφίας ἀπὸ τὸν Χουρμούτζιο Χαρτοφύλακα (καὶ τὸ γεγονὸς εἶναι, μάλιστα, ἐνδεικτικὸ τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου τοῦ ἐν λόγῳ Εὐνούχου πρωτοψάλτου), βρίσκεται δὲ καταχωρισμένο στὸν αὐτόγραφο του κώδικα ΜΠΤ 729 (γ' τόμος τοῦ Μαθηματαρίου, α' τέταρτο 19^{ου} αἰῶνα), φφ. 254^v-264^r [: Ἐτερον ἐξ αὐτῶν (sc. τῶν στιχηρῶν τῶν Χριστοῦ Γεννῶν)· Φιλανθρωπίνου τοῦ Εὐνούχου· ἤχος τρίτος (μέσος) Νῦν προφητικὴ πρόρρησις (βλ. καὶ **EIKONA 2**)]. Πρόκειται γιὰ καλοφωνικὴ μελοποίηση (σὲ ἤχο τρίτο, μέσο) τοῦ δεύτερου στιχηροῦ ἰδιόμελου τῆς Α' Ὑμῶν τῶν Χριστουγέννων [τὸ πλήρες κείμενο αὐτοῦ τοῦ στιχηροῦ ἔχει ὡς ἑξῆς: Νῦν προφητικὴ πρόρρησις, πληρωθῆναι ἐπείγεται, μυστικῶς ἡ φάσκουσα· Καὶ σὺ Βηθλεὲμ γῆ Ἰούδα, οὐδαμῶς ὑπάρχεις ἐλαχίστη ἐν τοῖς ἡγεμόσι, προεντρεπίζουσα τὸ σπῆλαιον· ἐκ σοῦ γάρ μοι ἐξελεύσεται, ἡγούμενος τῶν ἔθνων διὰ σαρκός, ἐκ Παρθένου Κόρης Χριστὸς ὁ Θεός, ὃς ποιμανεῖ τὸν λαὸν αὐτοῦ, τὸν νέον Ἰσραὴλ. Δῶμεν αὐτῷ ἅπαντες μεγαλῶσύνην]. Ἡ δομὴ αὐτοῦ τοῦ μαθήματος (ὅπως καταχωρίζεται στὸ σύνολο τῶν παραπάνω πηγῶν) ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, διότι κοντὰ στὴν πρωτογενῆ σύνθεση Εὐνούχου πρωτοψάλτου τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ «σωρεύτηκαν» διαδοχικὰ παρεμφερεῖς συνθέσεις δύο ἄλλων σπουδαιότατων βυζαντινῶν μελοποιῶν· τοῦ μαῖστορος Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη καὶ τοῦ πρωτοψάλτου Ξένου τοῦ Κορώνη. Στὸν πρωτοψάλτη Εὐνούχο τὸν Φιλανθρωπηνὸ ἀποδίδεται ἡ «εἰσαγωγή» αὐτοῦ τοῦ μαθήματος [ποὺ διαμορφώνεται ὡς ἀκολούθως (μεταγράφεται ἐδῶ ἀπὸ τὸν κώδικα ΜΠΤ 729, φφ. 254^v-255^v): Νῦν -τιτιτι... [βραχὺ κράτημα]- νῦν προφητικὴ πρόρρησις, πληρωθῆναι -**πάλιν**- πληρωθῆναι ἐπείγεται, μυστικῶς ἡ -κι...χι...[βραχὺ ἤχημα]- ἡ φάσκουσα -**λέγε**-]. Ἀκολουθοῦν, εὐθύς, συνθέσεις τοῦ Κορώνη [τὸ μέλος τοῦ Κορώνη (ποὺ μεταγράφεται ἐδῶ ὅπως -ὑπὸ τὴν ἀναγραφὴν: Ἄλλο, τοῦ πρωτοψάλτου κύρ Ξένου τοῦ Κορώνη· [ἤχος] πλ. α' (τριφωνῶν)- ἀπαντᾷ στὸν κώδικα EBE 2500, φφ. 100^v-101^r) διαμορφώνεται ὡς ἀκολούθως: Νῦν προφητικὴ -κι...χι...[βραχὺ ἤχημα]- πρόρρησις.

νῦν προφητικὴ -τιτιτι...ριριρι...[βραχὺ κράτημα]- νῦν προφητικὴ πρόρρησις· Καὶ σὺ Βηθλεὲμ γῆ Ἰούδα, οὐδαμῶς ὑπάρχεις ἐλαχίστη ἐν τοῖς ἡγεμόσι, προευντρεπίζουσα τὸ σπήλαιον **-πάλιν-** προευντρεπίζουσα τὸ σπήλαιον] καὶ τοῦ Κουκουζέλη· ὁ δεύτερος, «ἐπεξεργάζεται» διεξοδικότερα τὸ ὅλο μάθημα, συνθέτοντας ἀφ' ἑνὸς μὲν ἓνα διμερὲς μελοποίημα [τὸ μάθημα τοῦ Κουκουζέλη διαμορφώνεται, ἀναλυτικά, ὡς ἐξῆς (μεταγράφεται ἐδῶ ἀπὸ τὸν κώδικα ΜΠΤ 729, φφ. 255^v-261^r, ὅπου ἀνθολογεῖται ὑπὸ τὴν ἀναγραφή: Τοῦ Κουκουζέλου): **Α' ΠΟΥΣ** - Νῦν προφητικὴ -τιτιτι...ριριρι...[βραχὺ κράτημα]- νῦν προφητικὴ πρόρρησις· Καὶ σὺ Βηθλεὲμ γῆ Ἰούδα **-πάλιν-**, οὐδαμῶς ὑπάρχεις ἐλαχίστη ἐν τοῖς ἡγεμόσι, προευντρεπίζουσα τὸ σπήλαιον **-πάλιν-** προευντρεπίζουσα τὸ σπήλαιον· νῦν προφητικὴ πρόρρησις -τιτιτι...[βραχὺ κράτημα]- νῦν προφητικὴ -κικικι... [βραχὺ ἤχημα]-, πληρωθῆναι ἐπείγεται, μυστικῶς ἢ φάσκουσα, πρόρρησις. **Β' ΠΟΥΣ** - Ἐ -τετετε...ριρερε...[βραχὺ κράτημα]- ἐκ σοῦ γάρ μοι ἐξελεύσεται, ἡγούμενος -τοτοτο...[βραχὺ κράτημα]- ἡγούμενος τῶν ἔθνων διὰ σαρκός, ἐκ Παρθένου Κόρης Χριστὸς ὁ Θεός, ἐξελεύσεται, ἡγούμενος -τοτοτο...[βραχὺ κράτημα]- τῶν ἔθνων διὰ σαρκός -τοτοτο...[βραχὺ κράτημα]- ἡγούμενος -τοτοτο...[βραχὺ κράτημα]- ἡγούμενος, Χριστὸς, ἐξελεύσεται διὰ σαρκός], ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ ἄλλον ἀναγραμματισμὸν [στὸν κώδικα Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκῃς τῆς Ρωσίας 126, φφ. 240^r-241^r, χαρακτηρίζεται ὡς ἀναποδισμός (: Ἀπὸ τὸ αὐτὸ στιχηρόν, ἀναποδισμὸς τοῦ μαῖστορος κύρ Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη [ἤχος] πλ. α' Ἐκ παρθένου κόρης)] μὲ βάσιν τὸ ἴδιο στιχηρὸν [τὸ κείμενο αὐτοῦ τοῦ (μελοποιημένου σὲ ἤχο πλάγιο τοῦ πρώτου) ἀναγραμματισμοῦ, διαμορφώνεται ὡς ἀκολούθως (μεταγράφεται ἐδῶ ἀπὸ τὸν κώδικα ΜΠΤ 729, φφ. 261^r-264^r, ὅπου ἀνθολογεῖται ὑπὸ τὴν ἀναγραφή: Ἀναγραμματισμὸς τοῦ μαῖστορος, ἀπὸ τὸ αὐτὸ στιχηρόν· ἤχος πλ. α' Πα): Ἐκ Παρθένου Κόρης Χριστὸς, ἐξελεύσεται, ἡγούμενος τῶν ἔθνων διὰ σαρκός, Χριστὸς ὁ Θεός, ἐξελεύσεται, πληρωθῆναι ἐπείγεται, προφητικὴ νῦν πρόρρησις, μυστικῶς ἢ φάσκουσα· Καὶ σὺ Βηθλεὲμ γῆ Ἰούδα, οὐδαμῶς ὑπάρχεις ἐλαχίστη ἐν τοῖς ἡγεμόσι, προευντρεπίζουσα τὸ σπήλαιον· ἐκ σοῦ γάρ μοι ἐξελεύσεται, ἡγούμενος, ὃς ποιμανεῖ τὸν λαὸν αὐτοῦ, τὸν νέον Ἰσραὴλ -τιτιτι...τιριρι... [ἐκτενὲς κράτημα]- Δῶμεν αὐτῷ ἅπαντες μεγαλωσύνην]. Αὕτῃ ἢ «παρέμβαση» τοῦ Κουκουζέλη κυρίως (ποὺ στὸν κώδικα Παντελεήμονος 938 χαρακτηρίζεται, μάλιστα, ὡς «καλλωπιστικὴ») στὸ πρωτογενὲς μελοποίημα τοῦ Εὐνούχου, βοηθεῖ ὥστε ἡ δράση τοῦ τελευταίου νὰ ἐγχρονιστεῖ (γενικά, κατ' ἀνάγκη) στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13^{ου} αἰώνα. Ἐπιπλέον, ἡ (περιορισμένη ἔστω) διάδοση αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ μουσικοῦ ἔργου του στὴν περιοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης (ὅπου βέβαια δραστηριοποιοῦνται τόσο οἱ Κουκουζέλης καὶ Κορώνης, ὅσο καὶ -ἀργότερα- ὁ Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ) ἀποτελεῖ, ἐνδεχομένως, μιὰν περαιτέρω ἔνδειξη, ὑποβοηθητικὴ γιὰ εἰδικότερο γεωγραφικὸ ἐντοπισμὸ αὐτῆς τῆς δραστηριότητος τοῦ Φιλανθρωποῦ πρωτοψάλτου (σ' αὕτῃ τὴν περίπτωσι, καὶ στὸ ἐνδεχόμενον ἀναζήτησις κάποιας μονῆς ἐγκαταβίωσης καὶ διακονίας του, ὁ νοῦς πρέπει -αὐτονόητα- νὰ στραφεῖ στὴ γνωστὴ κωνσταντινοπολιτικὴ μονὴ τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος Χριστοῦ [βλ. Ξενοφῶντος Σιδερίδου, «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Σωτῆρος τοῦ Φιλανθρώπου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἀγιάσματος καὶ ἀγίων λειψάνων», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια Κωνσταντινουπόλεως ΙΖ' (1897), σσ. 234-236, 250-251, 257-259, 267-268, 276-279, 291-293, 309-310, 316-319, 323-325, 341-343 καὶ ΙΗ' (1898), σσ. 4-6, 10-11. R. Janin, "Les Monastères du Christ Philanthrope à Constantinople", *Revue des Études Byzantines* IV (1946), pp. 135-162. R. Janin, *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, première partie, *Le Siège de Constantinople et le Patriarcat Ecuménique*, tome III, *Les Églises et les Monastères*, Paris 1953, pp. 539-544· πρβλ. Κωνσταντίνου Α. Μανάφη, *Μοναστηριακὰ Τυπικὰ-Διαθῆκαι. Μελέτη Φιλολογικὴ*, ἐν Ἀθήναις 1970, σσ. 29, 86, 99, 100,

110] καὶ ὅχι σὲ ἀλλαχοῦ ὑπάρχοντα [π.χ. στὰ Ἰωάννινα· βλ. σχετικὰ Μυρτάλη Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ μονὴ τῶν Φιλανθρωπηγῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Ἀθῆναι 1983, σσ. 21-34] ὁμώνυμα μοναστήρια).

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ